

Панасюк О.М.

аспірант

Сумський державний університет

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2784-2074>

Panasiuk Oleksandr

Postgraduate Student

Sumy State University

ОЦІНКА ВПЛИВУ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ НА ДІЯЛЬНІСТЬ МАЛИХ ТА СЕРЕДНІХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

ASSESSMENT OF THE IMPACT OF MILITARY ACTIONS ON THE ACTIVITIES OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN UKRAINE

У статті ретельно проаналізовано вплив військових дій на діяльність малих та середніх підприємств (МСП) в Україні. Детально описано негативні наслідки війни для бізнес-середовища, у тому числі зміни валютного курсу, зростання витрат, перешкоди в постачанні та транспортуванні товарів, а також погіршення умов праці та оплати праці персоналу. Розглянуто важливість підтримки МСП у воєнних умовах через застосування фінансових інструментів, податкових реформ та інших стратегій. Особливу увагу приділено аналізу ефективного управління кризовими ситуаціями та застосування комплексних стратегій для забезпечення стабільності та розвитку МСП в умовах воєнного конфлікту в Україні. Дослідження також вказує на необхідність впровадження системи підтримки бізнесу та захисту прав підприємців у таких надзвичайних обставинах. Висновки статті можуть бути корисними для урядових органів, бізнес-спільноти та академічного середовища, які цікавляться питаннями економічної стійкості та розвитку в умовах воєнного конфлікту.

Ключові слова: МСП, вплив військових дій на МСП, оцінка впливу військових дій, малі та середні підприємства, вплив війни на малі та середні підприємства в Україні.

The article comprehensively analyzes the impact of military operations on the activities of small and medium-sized enterprises (SMEs) in Ukraine, in particular on their financial condition, logistics processes, competitiveness and adaptation capabilities. The key challenges faced by businesses during the war period are highlighted, including disruption of production chains, shortage of skilled labor due to forced population migration, reduction in domestic demand and changes in consumer priorities. The impact of the war on the financial and economic activities of enterprises is separately analyzed, in particular on exchange rate fluctuations, inflationary pressure, difficulty in accessing credit resources, and increased costs of logistics and energy resources. State and international initiatives to support SMEs in wartime are considered, including the introduction of tax breaks, grant financing programs, loss compensation mechanisms, credit holidays and incentives for the relocation of enterprises to relatively safe regions of Ukraine. The effectiveness of state policy in the field of economic support for business is assessed and directions for its improvement are proposed, in particular the need to create a transparent system of financing entrepreneurship, further development of digital platforms to simplify regulatory procedures and support exports. Special attention is paid to crisis management strategies, which include flexible planning, digitalization of operational processes, expansion of sales markets, implementation of innovative business models and use of the latest technologies to optimize production. The emphasis is on the role of partnerships between the public and private sectors in restoring the country's economic stability, developing cluster initiatives and stimulating international investment. The key aspects considered include combating corruption, facilitating access to credit, implementing judicial and tax reforms, and introducing digital tools to optimize business processes. Emphasis is placed on the importance of enhancing administrative efficiency and protecting the rights of entrepreneurs. It is noted that legal reforms are critical for creating a favorable environment for the development of SMEs and the overall economic recovery of the country.

Keywords: SMEs, the impact of military operations on SMEs, assessment of the impact of military operations, small and medium-sized enterprises, the impact of war on small and medium-sized enterprises in Ukraine.

Постановка проблеми. Військові дії значно впливають на функціонування малих та середніх підприємств, і цей вплив є багатограним, потребує ретельного аналізу в контексті економічних і соціально-політичних умов. Військові конфлікти та війни

здебільшого негативно позначаються на діяльності цих підприємств.

По-перше, військові дії руйнують інфраструктуру та майно, що суттєво ускладнює роботу підприємств. Знищення доріг, мостів, електромереж, телекомуніка-

ційної інфраструктури та інших громадських об'єктів обмежує доступ до ринків, сировини і клієнтів.

По-друге, військові дії призводять до економічної нестабільності та зниження споживчого попиту. Це викликає скорочення обсягів продажів для малих та середніх підприємств, зменшення інвестицій та обмеження можливостей для розвитку.

Військові дії часто підривають соціальний порядок і безпеку, створюючи загрозу для працівників підприємств і самих підприємців. Через нестабільність багато кваліфікованих спеціалістів змушені мігрувати або емігрувати, що призводить до втрати цінних людських ресурсів для малих і середніх підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням даної тематики займалися Більовська О., Майстро Р. [1], Казак О.О., Сулима М.О. [4], Мурована Т.О. [7], Редзюк Є.В. [11], джерельну базу також склали нормативно-правові акти [2; 9; 10], офіційна статистика [3; 5; 6; 12]. Тематика оцінки впливу військових дій на діяльність малих та середніх підприємств в Україні є відносно новою та актуальною, оскільки сучасні реалії зумовлюють появу значних викликів для цього сектору економіки, та потребує нових наукових розробок.

Формування завдання дослідження. Надаати оцінку впливу військових дій на діяльність малих та середніх підприємств в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Військові дії в Україні мають суттєвий та комплексний вплив на функціонування малих та середніх підприємств. Війни викликають значні руйнування інфраструктури, економічну нестабільність, соціальні потрясіння та змушують кваліфікованих працівників залишати країну. Внаслідок цього, підприємства стикаються з серйозними перешкодами в доступі до ринків, сировини та робочої сили, що обмежує їхню здатність до стабільної роботи та розвитку. Аналіз цього впливу є критично необхідним для розробки стратегій підтримки та відновлення підприємницької діяльності в умовах триваючих військових конфліктів.

Мурована Т.О. у своєму дослідженні проаналізувала ключові тенденції функціонування малих та середніх підприємств (МСП) в умовах воєнного стану, а також методи їх підтримки. Вона класифікувала ці методи на кілька категорій: податкову, митну та фінансову підтримку, дерегуляцію, підтримку на місцевому рівні (включаючи сприяння релокації), інформаційну підтримку та галузеву підтримку [7]. За її висновками, найефективнішою у цих умовах є фінансова підтримка. Більшість підприємств, які змогли зберегти свій бізнес на початку війни та в перші місяці нестабільності, відчували потребу у фінансових ресурсах, додаткових джерелах фінансування та інвестиціях.

Редзюк Є.В. у своїй роботі досліджує вплив військових дій на бізнес-активність українських підприємств, проводячи факторний аналіз вітчизняного бізнес-середовища з метою виявлення його потенціалу та причин гальмування. Він пропонує ряд покращень та заходів для вдосконалення й сталого розвитку бізнес-активності в Україні, базуючись на зібраних даних і передовому світовому досвіді [11]. Автор підкреслює, що для стратегічного та стійкого успішного розвитку України необхідно сформулювати відповідальні державні політичні еліти, визначити довгострокову стратегію розвитку економіки та спрямувати бізнес-активність

на інноваційні ніші, сектори і сфери діяльності, де українські бізнес-структури можуть стати конкурентоспроможними на міжнародному рівні.

У роботах Більовської О.О. та Майстро Р.Г. наведено перелік державних дерегуляційних заходів, спрямованих на підтримку підприємницької діяльності в Україні в умовах воєнного стану [1]. Вони відзначають, що запроваджені нововведення сприяли відновленню та активізації підприємницької діяльності після перших місяців значних втрат, спричинених воєнними діями в країні. Автори також аналізують механізми та інструменти, які держава повинна впровадити у сфері підприємницької діяльності для подолання існуючих перешкод.

У роботах Сулими М.О. та Казака О.О. вказується, що після року війни основними проблемами залишаються зростання цін на сировину та зниження попиту на продукцію, збільшення курсу іноземних валют, перебоїв з постачанням комунальних послуг, труднощі з транспортуванням, небезпечні умови праці та питання оплати праці персоналу. Дослідники також розглядають окремі етапи трансформації українського бізнесу протягом року війни та аналізують програми державної підтримки бізнесу [4].

Малі та середні підприємства (МСП) є найважливішою частиною української економіки, складаючи 99,98% усіх підприємств, що ведуть господарську діяльність. Вони забезпечують 74% робочих місць та створюють 64% доданої вартості [6].

В Україні розмежування між малими та середніми підприємствами є неоднозначним. Законодавство класифікує МСП на основі кількості працівників і обсягу обороту компаній [2; 10]. Однак, через різні схеми оптимізації оподаткування, одна компанія може діяти як сукупність мікропідприємств, які пізніше можуть об'єднатися в єдину структуру. Малі підприємства часто реєструються як індивідуальні підприємці і користуються спрощеними правилами оподаткування, на відміну від великих корпорацій. Внаслідок цього, реальна кількість малих і середніх підприємств (МСП) в Україні може бути значно більшою за офіційні дані, що ускладнює точну оцінку їх економічної ролі та впливу на ринок. Незважаючи на законодавчі зусилля з упорядкування визначення МСП, оптимізаційні схеми залишаються поширеними.

У табл.1 розглянемо, як війна вплинула на малі та середні підприємства в Україні, а також їхні оцінки та адаптаційні заходи.

У 2023 році кілька факторів, включаючи поліпшення в енергетичному секторі та зовнішню фінансову допомогу від міжнародних партнерів, сприяли відновленню ВВП [6]. Найшвидші темпи відновлення у 2023–2024 роках спостерігаються в секторах, відображених у табл. 2.

Попри значну економічну стійкість, українська економіка все ще стикається з викликами. За попередніми даними Національного банку України (НБУ) та Міністерства економіки, вартість експорту товарів зменшилася на 16,8% у період з січня по листопад 2023 року порівняно з тим же періодом у 2022 році. Вартість експортованих товарів і послуг за цей же період знизилася на 12,4%. Водночас імпорт товарів зріс на 15,5% з січня по листопад 2023 року порівняно з аналогічним періодом попереднього року, а загальний обсяг імпорту товарів і послуг зріс на 8,3% [6; 8].

Вплив війни на малі та середні підприємства в Україні: оцінка та адаптація

Особливості МСП після вторгнення	Опис
Призупинення та відновлення діяльності	Попри руйнівний вплив війни, мікро-, малі та середні підприємства проявили велику стійкість. Після початку повномасштабного вторгнення близько 64% МСП тимчасово припинили або зменшили свою діяльність, проте більшість з них вдалося відновити роботу. У жовтні 2023 року лише 9,6% компаній, які призупинили діяльність, залишались під загрозою повного припинення роботи.
Обережний підхід до економічної перспективи	МСП проявляють обережність у висновках про економічну перспективу країни через непередбачувану ситуацію, низький попит і проблеми з робочою силою. Більшість компаній, які вже оптимізували свій персонал, не планують подальшого скорочення штату, оскільки вони вважають, що кваліфіковані працівники є ключем до поступового відновлення економіки у 2024 році
Використання невикористаних потужностей	Більшість МСП мають значні невикористані ресурси, які планують активно використовувати протягом 2024 року, особливо якщо збільшиться попит. Підприємства готові збільшити обороти приблизно на 50% за умови попиту
Адаптація до економічної нестабільності	Незважаючи на триваючу війну, підприємства успішно адаптувалися до ситуації і зберегли фінансову стабільність. Хоча компанії потребують додаткового фінансування, вони обережно підходять до залучення нових інвестицій через невизначеність розвитку подальших подій.
Безпекова ситуація та релокація	Безпекова ситуація є ключовим фактором, що впливає на рішення про релокацію. Власники та керівники бізнесу очікують швидкого повернення до зон, які залишили через війну
Регіональні відмінності в умовах впливу війни	Існують значні регіональні відмінності у впливі війни на МСП. Підприємства на сході і півдні України зазнали більших збитків у порівнянні з заходом країни. Попри це, бізнес на сході України виявив оптимізм і позитивні очікування щодо своїх перспектив відновлення у 2024 році

Джерело: сформовано автором

Таблиця 2

Зростання виробничих секторів в Україні у 2023–2024 роках

Сектор	2023	2024
Будівництво	Помітне зростання на 20,9% за перші дев'ять місяців 2023 року, що сприяло відновленню критично важливої інфраструктури, пошкодженої військовими діями.	Сектор продовжив зростати завдяки програмам відновлення інфраструктури, пошкодженої внаслідок військових дій. Збільшення попиту на будівельні роботи сприяло розширенню цього сегмента економіки
Внутрішня торгівля	Збільшення обороту у роздрібній торгівлі на 11,6 відсотка у 2023 році, що відображає зростання споживчого попиту та пропозиції товарів.	Зростання споживчого попиту та пропозиції товарів сприяло збільшенню обороту роздрібною торгівлі. Це відображає поступове відновлення економічної активності та довіри споживачів.
Сільське господарство	Покращення урожайності на 15% та урожайності на 18,2% станом на 11 січня 2024 року порівняно з показниками 2023 року, завдяки сприятливим погодним умовам та відновленню експортних можливостей.	Покращення врожайності та відновлення експортних можливостей позитивно вплинули на аграрний сектор. Сприятливі погодні умови та державна підтримка сприяли зростанню виробництва сільськогосподарської продукції.
Переробна промисловість	Загальне зростання на 2,4% у промисловому виробництві та на 8% у переробній промисловості у 2023 році, викликане збільшенням попиту на інженерні та будівельні матеріали, а також розширенням сировинної бази сільського господарства та попитом з боку суміжних галузей.	Спостерігалось зростання виробництва, зокрема у металургії. Випуск став зріс на 23,1%, досягнувши 7 мільйонів метричних тонн у 2024 році. Однак перспективи залишаються невизначеними через можливу втрату важливого коксівного вугільного родовища в Покровську

Джерело: сформовано автором

Зауважувалося зміщення у тенденції імпорту послуг. Після невеликого зростання на 0,9% в період з січня по серпень 2023 року, у вересні-листопаді того ж року спостерігався помітний спад, коли цей показник став на 6,1% нижче, ніж у відповідному періоді 2022 року. Зниження можна пояснити скороченням імпорту туристичних послуг на 7,3%. Згідно з даними ООН, станом на кінець 2023 року у світі було близько 6 мільйонів 343 тисяч українських біженців, більшість з яких, 5 мільйонів 939 тисяч, проживають в Європі [12].

У 2024 році українська економіка продовжила демонструвати позитивні тенденції у виробничих секторах. За попередніми оцінками, зростання валового внутрішнього продукту (ВВП) становило 3,6%. Загалом, 2024 рік відзначився стійким відновленням ключових виробничих секторів України, що сприяло загальному економічному зростанню країни.

Міжнародні партнери України відіграли значну роль у наданні зовнішньої фінансової допомоги під час конфлікту. За оцінками Міністерства фінансів України, до Державного бюджету країни у 2023 році надійшло

близько 42,5 мільярдів доларів міжнародної фінансової підтримки, а загалом з початку війни до 1 січня 2024 року – приблизно 75 мільярдів доларів [6; 9]. Ці кошти були використані для фінансування пріоритетних бюджетних потреб країни, зокрема у сфері соціальних витрат, і відіграли важливу роль у забезпеченні фінансової стабільності держави.

Міжнародна допомога відіграла ключову роль у стабілізації макроекономічної ситуації в Україні та сприяла переходу до процесу відновлення. Згідно з прогнозами Національного банку України на 2024 рік, передбачається зростання економіки на 3,6%, що супроводжуватиметься помірною інфляцією на рівні 9,8%. Однак очікується значний дефіцит платіжного балансу через великі витрати на військові потреби, що створює тиск на обмінний курс національної валюти [8].

Прогнози та оцінки Міжнародного валютного фонду (МВФ) виявляються трохи менш оптимістичними. Ці прогнози можуть не повністю сприяти створенню сприятливих умов для бізнесу. Крім того, запланована інтеграція з Європейським Союзом може прискорити зближення рівнів доходів з рівнями країн-членів ЄС до 2030–2050 років, що створює значні стимули для економічного розвитку [5].

В перспективі очікується, що малі та середні підприємства (МСП) в Україні будуть прискорено розвиватися з прогнозованими темпами до 6% у 2025 році та до 7,5% у 2026 році. Однак ці прогнози ґрунтуються на умові стабільної ситуації безпеки. Згідно з цією базовою сценарієм, економіка функціонуватиме завдяки виробничим фондам, які знаходяться на територіях, контрольованих урядом України. Тому передбачається, що Україна може не досягти рівня реального виробництва, що існував до початку конфлікту, протягом наступних років.

Українські МСП виявили неймовірну стійкість після повномасштабного вторгнення Росії у лютому 2022 року. Понад 90% цих підприємств відновили свою діяльність з початку конфлікту. Однак їхньому розвитку перешкоджають непередбачувана ситуація в країні, зменшення попиту на товари та послуги, а також дефіцит робочої сили. Головним чинником майбутнього зростання в Україні є людський капітал.

Втрата значної частини території, евакуація громадян, розрив економічних зв'язків і торговельна блокада з боку Росії та Білорусі серйозно вплинули на українські підприємства, що призвело до 29% зниження ВВП у перший рік війни. Понад 30% підприємств припинили або майже повністю зупинили свою діяльність, а інші зазнали значного зменшення обороту.

Згідно з дослідженням Advanter Group, майже 91% підприємств відновили свою роботу з початку конфлікту. У жовтні 2023 року лише 9,6% підприємств все ще були призупинені або знаходилися на межі закриття, що свідчить про поступове відновлення країни та підтримку тенденції до зростання ВВП у другому і третьому кварталах 2023 року [3].

У 2023 році кількість МСП та фізичних осіб-підприємців в Україні зросла на 2%, після того, як відбувся драматичний обвал у 2022 році. Зменшення кількості підприємств було зафіксоване лише в Донецькій та Луганській областях через воєнні дії. Найбільший приріст кількості підприємств відбувся у Волинській, Закарпатській, Львівській та Чернівецькій областях, а також у місті Києві.

Під час повномасштабного вторгнення більше двох третин малих і середніх підприємств в Україні були змушені припинити свою роботу повністю або частково. Проте 36,5% підприємств зуміли продовжити роботу без перерви, тоді як 6% були змушені припинити діяльність на рік або довше.

Зараз підприємства мають значні невикористані потужності, які планується використовувати поступово у 2024 році. Незважаючи на продовжувану війну, бізнес-спільнота успішно адаптувалася до ситуації й забезпечила фінансову стабільність. Масового виїзду бізнесу з постраждалих регіонів в інші частини України не сталося. Підприємці вважають безпеку основним чинником для можливого переїзду, тож очікують швидкого повернення на вільні території після припинення війни.

Внаслідок переміщення кваліфікованих спеціалістів українські МСП були змушені перебудуватися. За результатами опитування, дві третини таких підприємств повністю або частково зупинили свою діяльність під час вторгнення. Лише 36,5% змогли продовжити роботу без перерв, а 6% були змушені припинити діяльність на рік або довше.

Військові дії призвели до зниження використання виробничих потужностей в Україні. Після вторгнення у лютому 2022 року рівень використання виробничих потужностей серед МСП зменшився з 72,4% до 45,7%. Проте у 2023 році компанії почали поступово відновлювати завантаження своїх потужностей з середньозваженим показником на рівні 53,4%. За прогнозами МСП, цей середньозважений показник має збільшитися до 56% у 2024 році (табл. 3).

Таблиця 3

Середньозважений рівень використання потужностей

Рік	Середньозважений рівень використання потужностей
До вторгнення	72,4%
2022	45,7%
2023	53,4%
2024	56,0%

Джерело: сформовано автором за [6]

Перед початком вторгнення понад половина компаній, а саме 59,7%, оцінювали свою фінансово-економічну ситуацію як добру, а 18% навіть як відмінну. Проте зараз лише близько 30,2% МСП в Україні характеризують свій стан як поганий, а 47,9% вважають його задовільним. Тільки трошки більше 20% компаній вважають свій стан добрим або відмінним. Незважаючи на це, більшість підприємців (47%) відзначають покращення своїх бізнес-результатів у 2023 році порівняно з попереднім роком. Але у порівнянні з 2021 роком це покращення відмітив лише 27% компаній, що свідчить про значні втрати, які треба відновлювати для досягнення попереднього рівня [6].

У 2023 році кількість працівників МСП зменшилася на 5% порівняно з 2022 роком і на 16% порівняно з 2021 роком. Ці дані свідчать про активні зусилля підприємців зберегти свою робочу силу.

Підприємства активно вживають заходів для відновлення повного режиму роботи. Доля працівників, які працюють неповний робочий день, значно змен-

шилася, зрівнявшись з майже 25% до 13% протягом періоду з 2022 по 2023 рік. Ця зміна була підтримана збільшенням мобільності робочої сили та підвищенням рівня заробітної плати, що спонукало компанії повертати працівників до повної зайнятості. Приблизно дві третини компаній не наймають внутрішньо переміщених осіб на роботу, але в одній п'ятій частині ця категорія працівників становить до 10% від загальної кількості працівників. Близько 15% підприємств мають значну кількість внутрішньо переміщених осіб. Середньозважений показник працівників із статусом внутрішньо переміщених осіб складає 9,8% [6].

Регіональні відмінності є значними: підприємства на сході та півдні України зазнають майже в 1,5 рази більше збитків, ніж у західних регіонах країни. У 2024 році бізнес у східних областях України має найбільший потенціал для відновлення. Приблизно третина компаній має податкові борги.

Серед пріоритетів, визначених МСП для відповіді державними органами управління економікою, знаходяться боротьба з корупцією, полегшення доступу до кредитів, проведення судової реформи, використання цифрових інструментів для бронювання мобільних ресурсів та реалізація податкової реформи. Ці пріоритети підкреслюють важливість спрощення бізнес-процесів, підвищення адміністративної ефективності та захисту прав бізнесу. Реформи в сфері права мають вирішальне значення для створення необхідної бази для підтримки МСП та сприяння економічному розвитку України.

Висновки. Отже, воєнні дії значно ускладнюють умови для діяльності малих та середніх підприємств в Україні, призводячи до ряду проблем. Ці проблеми включають зростання вартості сировини, зменшення попиту на продукцію, коливання валютного курсу, труднощі з постачанням та транспортуванням, а також погіршення умов праці та оплати праці персоналу. В результаті багато підприємств зіштовхуються зі зменшенням виробництва, зростанням витрат на збереження стабільності, складнощами у виживанні під час кризових періодів та загальною нестабільністю на ринку. Такі умови можуть негативно вплинути на прибутковість підприємства та його здатність ефективно функціонувати.

Дослідження показують, що підтримка малих та середніх підприємств у таких умовах є надзвичайно важливою. Фінансова допомога, податкові пільги, дерегуляція та інші заходи спрощення бізнес-процесів стають необхідними для збереження і стимулювання розвитку цих підприємств. Також потрібно впроваджувати стратегії для захисту бізнесу від негативного впливу війни, сприяти розвитку інновацій та підвищенню конкурентоспроможності підприємств на міжнародному ринку.

У цілому, військові дії мають серйозний вплив на малі та середні підприємства, але за належної підтримки та ефективних заходів ці підприємства можуть подолати труднощі та досягти стабільності та розвитку у складних умовах воєнного конфлікту.

Список використаних джерел:

1. Більовська О., Майстро Р. Особливості підприємницької діяльності в умовах воєнного стану в Україні. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Економічні науки.* 2023. № 2. С. 50–54. DOI: <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2023.2.50>
2. Господарський кодекс України: законодавство України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
3. Державна служба статистики України: офіційний сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Казак О.О., Сулима М.О. Трансформація бізнесу в Україні за рік війни. *Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій.* 2023. № 1(11). С. 140–150. DOI: <https://doi.org/10.32750/2023-0111>
5. Міжнародний валютний фонд: офіційний сайт. URL: <https://www.imf.org/ru/Home>
6. Міністерство економіки України: офіційний сайт. URL: <https://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>
7. Мурована Т.О. Вітчизняне підприємництво в умовах воєнного стану: основні тенденції та методи підтримки. *Економіка та суспільство.* 2023. Вип. 47. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-4>
8. Національний банк України: офіційний сайт. URL: <https://bank.gov.ua/>
9. Про Державний бюджет України на 2023 рік: законодавство України від 3 листопада 2022 року № 2710-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#Text>
10. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: законодавство України від 22 березня 2012 року № 4618-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>
11. Редзюк С.В. Стан, проблеми і чинники гальмування розвитку бізнес-активності в Україні. *Стратегія економічного розвитку України.* 2022. Вип. 51. С. 35–49. DOI: <https://doi.org/10.33111/sedu.2022.51.035.049>
12. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН): офіційний сайт. URL: <https://www.unhcr.org/ua/>

References:

1. Bilovska O., Maistro R. (2023). Osoblyvosti pidpriemnytskoi diialnosti v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [Peculiarities of entrepreneurial activity in the conditions of martial law in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskiyi politekhnichnyi instytut». Ekonomichni nauky.* no. 2. pp. 50–54. DOI: <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2023.2.50> (in Ukrainian)
2. Hospodarskyi kodeks Ukrainy (2003) [Economic Code of Ukraine]: zakonodavstvo Ukrainy vid 16 sichnia 2003 roku No. 436-IV. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (in Ukrainian)
3. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]: ofitsiynyi sait. Available at: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (in Ukrainian)
4. Kazak O. O., Sulyma M. O. (2023). Transformatsiia biznesu v Ukraini za rik viiny [Transformation of business in Ukraine during the year of the war]. *Yevropeyskiy naukovyi zhurnal ekonomichnykh ta finansovykh innovatsii.* no. 1(11). pp. 140–150. DOI: <https://doi.org/10.32750/2023-0111> (in Ukrainian)
5. Mizhnarodnyi valiutnyi fond: ofitsiynyi sait [International Monetary Fund]. Available at: <https://www.imf.org/ru/Home> (in Ukrainian)

6. Ministerstvo ekonomiky Ukrainy [Ministry of Economy of Ukraine]: ofitsiinyi sait. Available at: <https://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA> (in Ukrainian)
7. Murovana T. O. (2023). Vitchyzniane pidpriemnytstvo v umovakh voiennoho stanu: osnovni tendentsii ta metody pidtrymky [Domestic entrepreneurship under martial law: main trends and methods of support]. *Ekonomika ta suspilstvo*. is. 47. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-4> (in Ukrainian)
8. Natsionalnyi bank Ukrainy [National Bank of Ukraine]: ofitsiinyi sait. Available at: <https://bank.gov.ua/> (in Ukrainian)
9. Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2023 rik [About the State Budget of Ukraine for 2023]: zakonodavstvo Ukrainy vid 3 lystopada 2022 roku No. 2710-IX. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#Text> (in Ukrainian)
10. Pro rozvytok ta derzhavnu pidtrymku maloho i serednoho pidpriemnytstva v Ukraini [On the development and state support of small and medium-sized enterprises in Ukraine]: zakonodavstvo Ukrainy vid 22 bereznia 2012 roku No. 4618-VI. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text> (in Ukrainian)
11. Redziuk Y. V. (2022). Stan, problemy i chynnyky halmuvannia rozvytku biznes-aktyvnosti v Ukraini [State, problems and factors inhibiting the development of business activity in Ukraine]. *Stratehiia ekonomichnoho rozvytku Ukrainy*. is. 51. pp. 35–49. DOI: <https://doi.org/10.33111/sedu.2022.51.035.049> (in Ukrainian)
12. Upravlinnia Verkhovnoho komisara OON u spravakh bizhentsiv (UVKB OON) [Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR)]: ofitsiinyi sait. Available at: <https://www.unhcr.org/ua/> (in Ukrainian)